

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.15421/391922>

Ткаченко О. М.,

*аспірант кафедри аграрного земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА ОХОРОНА ДОВКІЛЛЯ»

PROBLEMS OF DEFINITION
OF CONCEPT «LEGAL PROTECTION OF ENVIRONMENT»

Стаття присвячена правому аналізу терміну «довкілля» та характеристиці його співвідношення з спорідненими категоріями «оточуюче середовище», «навколишнє середовище» та «навколишнє природне середовище».

Встановлено, що ці поняття здебільшого є синонімами і на відміну від екологічної науки, яка ними охоплює позначення зовнішнього світу, що оточує живі істоти в тій мірі, в якій він сприймається органами відчуттів і органами пересування тварин і спонукає їх до певної поведінки, вітчизняне законодавство та еколого-правова література розглядає їх переважно з позиції оточення людини, чим значною мірою звужує їх суть. Наприклад, поняттям «навколишнє середовище» охоплюються чомусь лише умови побуту людини та інші об'єкти штучного походження, а поняттям «навколишнє природне середовище» – всі природні об'єкти, з якими взаємодіє суспільство і які зумовлюють його існування і благополуччя.

Вважається, що природні об'єкти, що знаходяться поза людським впливом, не належать до охоронюваних об'єктів і що в реальності не існує природних ресурсів, які існують по за оточенням людини.

Крім того, існує й проблема законодавчого визначення зазначених правових термінів. Проведене дослідження показало, що всі перераховані терміни не мають свого законодавчого визначення, тим паче, що всі вони є результатом перекладу єдиного іноземного терміну – «environment».

З'ясовано, що законодавством побічно розглядаються лише юридичні ознаки «навколишнього середовища» «навколишнього природного середовища» та «довкілля», які дозволяють виокремити з вищеперерахованих термінів лише якийсь один у зв'язку з їх ідентичним трактуванням. В той же час у російському законодавстві та літературі терміни «навколишнє середовище» та «навколишнє природне середовище» розмежовуються і мають свої законодавчо визначені поняття, які не мають свого підтвердження в законодавстві більшості інших країн світу. У зв'язку з цим, запропоновано здійснити юридичне коригування зазначених термінів та законодавчо закріпити лише потрібні з них. Такими термінами можуть стати «довкілля» та «природне середовище».

Ключові слова: *довкілля, оточуюче середовище, навколишнє середовище, природне середовище, навколишнє природне середовище, середовище життєдіяльності, фактори середовища життєдіяльності, безпечне довкілля.*

The article is devoted to the legal analysis of the term «environment». It is established that these concepts are to a large extent synonymous and, in contrast to the ecological science, which embraces the designation of the external world surrounding the living entities to the extent that it is perceived by the organs of sensation and organs of animal movement and induces them to certain behavior, the domestic legislation and ecological-legal literature consider them mainly from the standpoint of the environment of a person, which largely narrows their essence.

For example, in one case, the term “environment” covers, for some reason, only the living conditions of a person and other objects of artificial origin, and on the other – all natural objects with which the society interacts and which predetermine its existence and well-being. It is believed that natural objects that are beyond human influence do not belong to protected objects and that in reality there are no natural resources that exist in the surroundings of a person.

In addition, there is a problem of legal definition of these legal terms. The conducted research showed that all of these terms do not have their legislative definition, especially since they all are the result of the translation of a single foreign term – “environment”.

It was clarified that the legislation indirectly deals only with separate legal features of the above concepts, which allow distinguishing from the above-mentioned terms only someone in connection with their identical interpretation. At the same time, in Russian legislation and literature, the term «environment» has several different meanings, which have their own legislatively defined notions and do not have their confirmation in the legislation of most other countries of the world. In this regard, it is proposed to make a legal adjustment of these terms and to legislate only the necessary ones. Such terms can be «environment» and «natural environment».

Key words: *environment, natural environment, environment of vital functions, factors of environment of life, safe environment.*

Постановка проблеми. Мовно-термінологічна компетентність – найістотніша складова (сутнісно-категоріальна основа) загальної фахової компетентності правника. Вона полягає у вільному володінні фаховою термінологією, вмінні правильно тлумачити і визначати терміни, самостійно і кваліфіковано розв'язувати труднощі терміновживання. Адже брак такої компетентності у представників правничої професії має своїми наслідками: низькоякісні юридичні

документи, зокрема й деякі нормативно-правові акти, що потребують внесення змін і виправлень; гальмування законодавчого процесу через необхідність термінологічного та мовностилістичного доопрацювання текстів законопроектів; проблеми правильного застосування правових норм через термінологічну неузгодженість та суперечливість; численні помилки (мовні «покручі», безпідставні кальки й запозичення тощо) в усному та писемному професійному мовлен-

ні, що дає підстави термінознавцям порушити проблему «екології правничого мовлення» [1, с. 25].

Не становить виключення й питання визначення юридичної природи терміну «правова охорона довкілля».

Слід відзначити, що вищезгадане питання вже було предметом дослідження багатьох як українських, так і зарубіжних науковців, зокрема, В.І. Андрейцева, М.М. Бринчука, Т.В. Грушкевич, Б.В. Єрофеева, В.В. Костицького, С.М. Кравченко, О.С. Колбасова, В.В. Петрова та інших, однак зазначені доробки не були враховані законодавцем при формуванні еколого-правових термінів.

Метою статті визначено розкриття юридичної природи поняття «правова охорона довкілля» з метою винесення практичних порад для вдосконалення вітчизняного законодавства з даного питання.

Виклад основного матеріалу. За своєю природою «правова охорона довкілля» є складним явищем соціальної дійсності і складається цілком із самостійних категорій: «правова охорона», «довкілля», «населений пункт». Це обумовлює дослідити його як комплексне правове явище.

Такий напрям правового впливу на суспільні відносини, як правова охорона, що передбачає збереження і непорушність тих меж, встановлених для соціальних відносин, в межах яких кожен із учасників суспільних відносин вільний у вираженні своєї волі і реалізації суб'єктивних прав, безумовно, є важливим. Необхідність в охороні суспільних відносин, прав, свобод і законних інтересів існувала завжди. Позитивне право не лише охороняє суспільні відносини, але також спрямовано на витіснення невластивих для конкретної соціальної системи явищ, викоринюючи небажані прояви.

Охороняючи суспільні відносини, право дозволяє запобігати небажаним для суспільного життя явищ і процесів, які порушують умови її нормального розвитку і які суперечать інтересам суспільства, держави і громадян, ліквідувати їх негативні наслідки. У науковій літературі відсутнє універсальне трактування поняття правової охорони.

У своєму дослідженні Л.М. Берг доходить висновку, що: «правова охорона являє собою статичний вплив на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою системи юридичних засобів з метою їх збереження. На думку вченого, правова охорона суспільних відносин має статичний характер, тоді як правове регулювання, наприклад, має динамічний позитивний характер впливу, оскільки воно спрямоване на координацію правомірної діяльності учасників суспільних відносин, сприяючи поступовому суспільному розвитку. Таким чином, правова охорона сприяє вирішенню основної задачі державно-правового впливу на забезпечення сталості суспільного життя» [2, с. 22-23].

Вважається, що однією з основних ознак правової охорони виступає її об'єкт, закріплений законодавчо.

Об'єктом правової охорони в межах наукового дослідження виступає довкілля. Детальний юридичний аналіз поняття напрями впливає на визначен-

ня цілей і об'єктів екологічно-коректної поведінки, до досягнення яких повинні прагнути їх адресати та інші суб'єкти правовідносин.

Наукове дослідження у цьому випадку з самого початку стикається з термінологічною проблемою визначення поняття довкілля, як об'єкта правової охорони в населених пунктах, його співвідношення з такими поняттями, як «оточуюче середовище», «навколишнє середовище», «навколишнє природне середовище».

Як зазначає Т.В. Грушкевич: «Такий досить широкий спектр понять, що характеризуються змістовною близькістю, є наслідком впливу на їх формулювання як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Перші були пов'язані з трансформацією відносин, що об'єктивно відбувалася в міру розвитку суспільства і потребувала втручання правових приписів для забезпечення балансу взаємодії природи і суспільства. Суб'єктивні ж чинники, що впливали на формулювання назви цієї правової спільності, пов'язані із розвитком правничої науки у галузі охорони довкілля та виражали деяку спільну ідею провідних вчених звести до єдиного знаменника усі існуючі на той час правові вчення» [3, с. 266].

Термін «оточуюче середовище» («окружающая среда» – рос.; «umwelt» – нім.) – одна з найбільш фундаментальних категорій сучасної науки і практики, яка була введена в науку екологів у другій половині XIX століття німецьким біологом Якобом Ікскульем з метою позначення зовнішнього світу, що оточує живі істоти в тій мірі, в якій він сприймається органами відчуттів і органами пересування тварин і спонукає їх до певної поведінки [4, с. 14]. Як об'єкт природоохоронного законодавства поняття «оточуюче середовище» в зарубіжних країнах став використовуватися в 60-70-х роках XX століття, тобто в час, коли стан природи був визнаний як кризовий [5, с. 11].

Однак, застосування в науці зазначеного терміну піддається критиці російським вченим Н.Ф. Реймерсом, який вважає, що у словосполученні «оточуюче середовище» дуже виразно можна побачити тавтологію з терміном «навколишній», яка є характерною при перекладі терміну «environment». На його думку, такий переклад є неправильним, оскільки в такому випадку термін «навколишній» вимагає додаткового уточнення – «навколо» кого? І в своїх роздумах він пропонує, у випадку подальшого використання терміну, застосовувати його у такому словосполученні: «оточуюче людину середовище» [6, с. 287]. Така його пропозиція дещо звужує першооснову зазначеного поняття, запропонованого Якобом Ікскульем. Автор вважає, що на його позицію вплинув антропоцентричний науковий підхід, який переважав наприкінці XX століття.

Вітчизняна еколого-правова наука, яка довгий час переважно формувалася під впливом російської наукової літератури, запозичила цей термін, переклавши його як «навколишнє середовище» [7, с. 11].

На використання вітчизняною еколого-правовою наукою терміну «навколишнє середовище» вплинула й міжнародна подія – проведення в 1972 році Сток-

гольмської конференції ООН з навколишнього середовища де концепція права навколишнього середовища була проголошена офіційною в ООН у вигляді Програми з навколишнього середовища (ЮНЕП).

Вперше ж термін «навколишнє середовище» був розкритий в Модельному законі про охорону навколишнього середовища, розробленому під егідою Ради Європи і прийнятому у 1994 році. У зміст поняття «навколишнє середовище» поряд із природними ресурсами було включено цінності, які формують створене людиною навколишнє середовище, а також якість життя і умов в тому ступені, в якому вони мають чи можуть мати вплив на добробут і здоров'я людини [5, с. 13]. У такому разі, поняттям «навколишнє середовище» охоплюються й умови побуту людини, й інші об'єкти штучного походження. Хоча екологія продовжує вважати під навколишнім середовищем сукупність всіх умов, у яких існують організми [8, с. 13], а не лише людина!

Сьогодні ж термін «навколишнє середовище» закріплений Державним стандартом ISO 14001:2006 «Системи екологічного керування. Вимоги та настанови щодо застосування» [9] розкривається як оточення, в якому функціонує організація, включаючи повітря, воду, землю, природні ресурси, флору, фауну, людей, а також їх взаємодію. «Оточення» у даному контексті поширюється від середовища в межах організації до глобальної системи.

Таким чином, закріпивши це положення, законодавець відходить від усталеного в 90-х роках ХХ століття превалювання людини над природою.

Близьким до терміну «навколишнє середовище» є запроваджений Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» термін «навколишнє природне середовище». Зазначені поняття не є ідентичними. Зокрема, природне середовище – це безпосередньо природа, яка є першоджерелом життя і діяльності, внаслідок чого охорона природи є найважливішим, зафіксованим на конституційному рівні обов'язком людини і громадянина. Об'єктом правової охорони в даному випадку виступає природа (природне середовище) як об'єктивна реальність, що існує поза людиною, незалежно від її свідомості і слугує місцем її мешкання, умовою та способом її життя. Виходячи зі складності й багатоплановості структурних і функціональних зв'язків, якими представлено навколишнє природне середовище, природу розглядають як комплексний об'єкт правової охорони.

У чистому вигляді природне середовище вже не існує, оскільки понад 90 екосистем у світі вже визнано штучними. Тому і був введений термін «навколишнє природне середовище».

Навколишнє природне середовище – це система взаємодіючих екологічних підсистем, що органічно об'єднує всі елементи, комплекси, явища природи в єдиний цілісний механізм. Також, природоохоронний інтерес спрямований на збереження якісного стану навколишнього природного середовища, його здатності до постійного і безперервного обміну речовин і відтворення життя на землі.

Охорона навколишнього природного середовища дає можливість чітко визначити зовнішні і внутрішні межі природоохоронного регулювання. Це проявляється в тому, що окремі елементи природи (або їх частини) охоплюються сферою правової охорони, оскільки вони функціонують як частини єдиного природного механізму і знаходяться в системі екологічних зв'язків.

Також право забезпечує охорону тих компонентів навколишнього природного середовища, функціонування яких не вступає у протиріччя з вимогами збереження оптимального стану природи. Правовою охороною охоплюються всі ті природні об'єкти, з якими взаємодіє суспільство і які зумовлюють його існування і благополуччя. Природні об'єкти, що знаходяться поза людським впливом, не належать до охоронюваних об'єктів природи. Людина впливає на природу через споживання, перетворення й відтворення природних речовин, окремих елементів довкілля і його самого.

У такому разі навколишнє природне середовище являє собою якісно нове оточення «олюднену природу», де елементи природного середовища поєднуються з наслідками діяльності людини.

Коло охоронюваних об'єктів природи визначено в законодавстві. Згідно зі ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [10] державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, які залучені в господарський обіг, так і не використовувані в народному господарстві в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси.

Особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України й інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України. Державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки підлягають також здоров'я і життя людини.

На відміну від охорони природи, охорона навколишнього природного середовища зводиться до: 1) забезпечення нормального обміну речовин між людиною і тими елементами природи, що становлять життєву основу людства і на яких найбільше відбиваються негативні наслідки людської діяльності: повітря, вода, земля тощо; 2) захисту самої людини від шкідливого впливу створеного нею оточуючого середовища шляхом оздоровлення місця її проживання й діяльності, нейтралізації забрудненого природного середовища і поліпшення територіальної сфери, в рамках якої протікають життя і праця людини (планування і забудова населених пунктів, раціональне розміщення підприємств, місць відпочинку); 3) захисту людини, сфери її життя й діяльності від шкідливих або стихійних сил природи (повені, землетруси).

В той же час законодавством вводиться ще один термін, який характеризує «оточуюче» людину середовище – довкілля.

Слово «довкілля» давно функціонує в українській мові і зафіксоване в словниках ще 1943 року [11, с. 141]. З початку 90-х років XX століття термін почав вживатися як ще один варіант перекладу терміну «environment» [12, с. 79].

Відповідно до ч. 1 ст. 50 Конституції України [13], кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Таке право визначено й у ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

За Основним законом України, термін «довкілля» вживається законодавцем і в Кримінальному кодексі України, розділ 8 якого має назву «Злочини проти довкілля», а також в Цивільному (ст. ст. 9, 13, 270, 293) та Господарському (ст.ст. 49, 264) кодексах України. Однак саме поняття «довкілля» не має свого законодавчого визначення.

У першій редакції Наказу МНС України «Про затвердження Положення про паспортизацію потенційно небезпечних об'єктів» від 18 грудня 2000 року № 338 [14], термін «довкілля» визначався як оточення, у якому функціонує об'єкт (повітря, вода, земля, флора, фауна тощо). Однак це визначення було вилучено.

З положень ст. 293 Цивільного кодексу України [15], яка розкриває зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, вбачається, що «довкілля» – це все, з чим стикається людина в процесі свого існування: природне, штучне (техногенне), виробниче, побутове середовище, предмети використання та вжитку, умови повсякденного існування тощо.

У такому випадку термін «довкілля» співпадає із законодавчо визначеним терміном «середовище життєдіяльності людини», тобто сукупність об'єктів, явищ і факторів навколишнього середовища (природного і штучно створеного), що безпосередньо оточують людину і визначають умови її проживання, харчування, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо (ст. 1 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення») [16]. Тобто, довкіллям можна вважати природне, виробниче, побутове, навчальне та інше середовище життєдіяльності чомусь лише людини.

Фактори середовища життєдіяльності – це будь-які біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні і неорганічні, природні та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфразвук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), соціальні (харчування, водопостачання, умови побуту, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо) та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь (ст. 1 вказаного Закону). А отже, шкідливий вплив на здоров'я людини – це вплив факторів середовища життєдіяльності, що створює загрозу здоров'ю, життю або працездатності людини чи здоров'ю майбутніх поколінь (ст. 1 вказаного закону).

У такому випадку якість довкілля визначається через його безпечність, яке має суттєве значення для реалізації і захисту суб'єктивного права громадян на

екологічну безпеку. Так, у статті 1 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» дається визначення поняття «безпечні умови для людини», під яким розуміється стан середовища життєдіяльності, при якому відсутня небезпека шкідливого впливу його факторів на людину. Отже, вітчизняне законодавство передбачає необхідність створення безпечних умов життєдіяльності, тобто створення таких ситуацій, за яких відсутні будь-які види (біологічних, хімічних, фізичних та інших) небезпек.

Право на безпечне довкілля безпосередньо пов'язане з низкою інших прав, які фактично конкретизують його щодо тих чи інших сфер суспільних відносин та діяльності. Зокрема, в ст. 4 вказаного Закону закріплено право громадян на безпечні для здоров'я і життя харчові продукти, питну воду, умови праці, навчання, виховання, побуту, відпочинку та навколишнє природне середовище, а ст. 3 передбачає: «Кожна людина, яка проживає або тимчасово перебуває на території України, має право на захист від впливу іонізуючого випромінювання. Це право забезпечується здійсненням комплексу заходів щодо запобігання впливу іонізуючого випромінювання на організм людини встановлених дозових меж опромінення, компенсацією за перевищення встановлених дозових меж опромінення та відшкодуванням шкоди, заподіяної внаслідок впливу іонізуючого випромінювання».

Так, законодавство містить і термін «сприятливі умови життєдіяльності людини» який визначається як стан середовища життєдіяльності, при якому відсутній будь-який шкідливий вплив його факторів на здоров'я людини і є можливості для забезпечення нормальних і відновлення порушених функцій організму (ст. 1 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»).

Для сучасних можливостей України як держави, законодавством можуть гарантуватися лише безпечні умови життєдіяльності людини. Тому безпечним визначається такий стан середовища життєдіяльності, який не впливає негативно на здоров'я людини і процеси функціонування живих організмів, в якому наявні хімічні, фізичні, біологічні та інші фактори не порушують природного балансу зв'язку людини і довкілля, не перевищують встановлені законодавством норми безпеки.

У такому випадку виникає логічне запитання – право на безпеку якого середовища гарантується Конституцією України та Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища»? Техногенного чи природного? А також – хто виступає об'єктом правової охорони? Лише людина? Чи може природне середовище як першооснова існування людини? І чи буде безпечне для життя і здоров'я людини довкілля безпечним для існування всіх інших живих істот на планеті?

Варто приділити увагу науковим працям, у яких йдеться про необхідність переосмислення наукової теорії антропоцентризму, яка в екологічному праві не виправдовує себе і повернення до екоцентризму,

в основі якого є охорона всього живого на планеті [17, с. 97–98].

Представники цієї теорії стверджують, що «атрибутивною складовою нової економічної людини має бути високий рівень екологічної культури, яка спрямована на подолання власної обмеженості людини як природної істоти (біологічного виду) щодо пристосування в біосфері в умовах постійної конкуренції, вона постає засобом піднесення природності людського буття до надприродності, піднесення однієї з форм живої речовини – людини розумної – до чинника, що організовує природний світ.

Долаючи за допомогою здобутих засобів обмеженість своїх тілесних потенцій в осягненні природи, Нова економічна людина повинна реформувати споживацький підхід до навколишнього середовища, адже в умовах глобальної екологічної катастрофи існуючі шляхи та напрямки розвитку вже не можуть залишатися попередніми» [18, с. 130]. Тому подальший екологічний розвиток має бути спрямований на конструктивну зміну відношення особистості та суспільства в цілому до довкілля. Така фундаментальна філософія забезпечить онтологічне сприйняття, яке заперечує існування будь-яких відмінностей між

людиною та природою, що будуть достатніми для оголошення людини найвищою цінністю [19; 20; 21].

Автор підтримує наукову позицію про те, що «довкілля» в еколого-правовому розумінні – це синонім терміну «навколишнє природне середовище», тобто сукупність всіх живих і неживих об'єктів, включаючи людину, що природно існують на Землі або в деякій її частині; сукупність абіотичних та біотичних факторів, природних та змінених у результаті діяльності людини, які впливають на живий світ планети [22]. У такому випадку поняття «довкілля» співпадає із поняттям «навколишнє природне середовище».

У зв'язку з цим, виникає необхідність певного юридичного коригування та законодавчого закріплення понять «довкілля», «навколишнє природне середовище», «навколишнє середовище», зважаючи, що використання термінології в законодавстві має бути стійким, що передбачає єдність тлумачень термінів у різних нормативно-правових актах, а терміни не повинні бути винайдені, придумані законодавцем тільки для спеціального закону чи застосовуватися в ньому в якомусь особливому значенні або мають бути виключені у зв'язку з присутньою тавтологією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артикуца Н. Мовно-термінологічна компетентність у професіограмі правника. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. пр. Вип. 5. Київ, 2003. С. 23–29.
2. Берг Л.Н. Правова охорона: основи класифікації, види. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2017. № 2 (40). С. 22–27.
3. Грушкевич Т.В. Термінологічні проблеми визначення довкілля як об'єкта інформаційно-правового забезпечення. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1 (37). С. 265–269.
4. Нескромный В. От философии «вражды» к «философии взаимозависимости». *Зеленый мир*. 1995. № 20. С. 12–16.
5. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): учебник. Москва: Юристъ, 1998. 688 с.
6. Реймерс Н.Ф. Охрана природы и окружающей человека среды: Словарь-справочник. Москва: Просвещение, 1992. 319 с.
7. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Юридична думка, 2005. 848 с.
8. Основи екології та екологічного права: навчальний посібник / Бойчук Ю.Д., Шульга М.В., Цалін Д.С., Дем'яненко В.І.; за заг. ред. Ю.Д. Бойчука і М.В. Шульги. Суми: Університетська книга; Київ: Княгиня Ольга, 2005. 368 с.
9. ДСТУ ISO 14001:2006 Системи екологічного керування. Вимоги та настанови щодо застосування. URL: <http://document.ua/systemi-ekologichnogo-keruvannja.-vimogi-ta-nastanovi-shodo-zastosuvannja>.
10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
11. Україно-німецький словник / З Кузеля, Я. Рудницький. Лейпціг: Отто Гаррасовіц, 1943. 1494 с.
12. Пилипенко П. Про право довкілля та його предмет. *Вісник Львівського університету*. 2009. Вип. 49. С. 76–81.
13. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
14. Про затвердження Положення про паспортизацію потенційно небезпечних об'єктів: Наказ МНС України від 18 грудня 2000 р. № 338. *Офіційний вісник України*. 2001. № 4. Ст. 164.
15. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
16. Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення: Закон України від 24 лютого 1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27. Ст. 218.
17. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки в Україні: дис... докт. юрид. наук: 12.00.06. НУБіП України, Інститут економіко-правових досліджень НАН України, 2018. 490 с.
18. Петінова О.Б. Екоцентризм у світоглядній парадигмі нової економічної людини. *Філософія*. 2013. № 12 (104). С. 129–134. (С. 130).
19. Naess, Arne & Sessions, George 1984. «A Deep Ecology Eight Point Platform» cited in *Deep Ecology for the 21st Century, Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*, ed. George Sessions, Shambhala, Boston and London, 1995.
20. Rowe, Stan J. Ecocentrism: the Chord that Harmonizes Humans and Earth. *The Trumpeter*. 11 (2). 1994. P. 106–107.
21. Mosquin, T., Rowe, S. A Manifesto for Earth. *Biodiversity*. 2004, no. 5 (1), pp. 3–9. URL: <http://www.ecospherics.net/pages/EarthManifesto.pdf>.
22. Довкілля. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F>.